

ERKÖLCSI ÉRVEK A POLITIKÁBAN I.

Az erkölcsi problémákra választ kereső elméleteknek sajátos viszo-

MIKLÓSI ZOLTÁN

nyuk van a problémákra vonatkozó közönséges morális ítéleteinkkel és érzelmeinkkel. Egyfelől, az elméletnek az erkölcsi tapasztalatra kell felelnie: az olyan elméleti összegzés, amely mindennapi erkölcsi életünk egészét vagy akár annak valamelyik sajátos területét pusztán illúzióknak mutatja, nem segít abban, hogy értelmezzük erkölcsi kérdéseinket úgy, ahogy azok életünkben számunkra adódnak. Másfelől, mindennapi erkölcsi ítéleteink összessége általában még egy-egy jól körülhatárolható problémával kapcsolatban is ellentmondásosnak, belső feszültségekkel telinek mutatkozik. Ezért ha megnyugtató választ keresünk erkölcsi problémáinkra, akkor az elmélet nem állhat meg a közönséges erkölcsi tapasztalat kimerítő számbavételénél és rendszerezésénél: olyan elemzést kell nyújtania problémáinkról, amely feltárja szokványos érzelmeink forrását, megvilágítja az ellentmondások és feszültségek hátterét, és ugyanakkor azt is megmutatja, hogy ezek miképp oldhatók fel, vagy legalábbis miként mutatható meg, hogy erkölcsi érzelmeink ellentmondásai miért nem jelentenek feltétlenül veszélyt morális ítéleteink összhangjára. És ez időről időre azzal járhat, hogy az elméleti elemzés nyújtotta felismerésekre támaszkodva bevett, megszokott ítéleteink egy részének felülvizsgálatára, elvetésére kényszerülünk. Magyarán, az elmélet nem hagyja érintetlenül erkölcsi életünket, és azt, ahogy morális problémáinkat szemléljük és értelmezzük. Következésképpen a sajátos etikai problémákra választ kereső erkölcsi elméletek értékelése során legalább kétféle szempontrendszer kell figyelembe venni. Egyrészt meg kell vizsgálnunk, hogy az elmélet kielégítő, hiteles beszámolót nyújt-e arról, miképpen éljük át a problémákhoz kötődő helyzeteket, mi jellemzi a rájuk vonatkozó közönséges érzelmeinket és attitűdjeinket. Másrészt azt kell mérlegre tennünk, hogy az elméletnek sikerült-e értelmezni az erkölcsi tapasztalatot és tisztázni annak ellentmondásait, utóbbiak gyökerét felszámolni és mindennapi ítéleteinket igazolni – vagy épp ellenkezőleg: azt sikerült bizonyítania, hogy ítéleteink egy részét felül kell vizsgálnunk.

Kis János új könyve, a *Politika mint erkölcsi probléma* a politikával, mindenekelőtt a demokratikus politikai gyakorlattal összefüggő erkölcsi problémákkal vet számot. A politikai gyakorlatra vonatkozó attitűdjeinket, az ennek során felmerülő helyzeteket illető

érzelmeinket igyekszik összegezni és értelmezni, és megvizsgálja,

hogy ítéleteink mindent egybevetve igazolhatók-e. A kiindulópont két, a politikára vonatkozó és egymásnak első ránézésre ellentmondó erkölcsi intuíció: a politikusokkal, a közhatalom gyakorlóival szemben szigorúbb elvárásaink vannak, mint a többi emberrel szemben, hiszen a mi bizalmunk alapján, a mi adónkból, a mi nevünkben kormányoznak, az életünket alapvetően befolyásoló, valamennyiünkre nézve kötelező döntéseket hoznak, és hibáik következményei sokkal súlyosabbak lehetnek, mint a kormányzattakéi. Ugyanakkor azt is gondoljuk, hogy a kormányhatalomért folyó politikai küzdelem speciális körülményei még a legjobb célokért küzdő politikust is arra kényszeríthetik, hogy időről időre erkölcsileg aggályos eszközöket vegyen igénybe, és mivel kívánatosnak tartjuk a jó politikus sikerét, a hatalmi harc „logikáját” tudomásul véve elnézők vagyunk az efféle magatartással szemben. Ráadásul nem lehet „éles határvonallal kettéosztani a politikai cselekvések tartományát egyfelől arra a részre, ahol többet követelünk, másfelől pedig arra, ahol több minden fölött hunyunk szemet. Ugyanazokra a cselekedetekre kell hol magasabb, hol pedig alacsonyabb mércét alkalmaznunk. [...] De mikor melyik a helyes? Mikor kell azt mondanunk, hogy a politikai küzdelmek »logikájára« való hivatkozás csupán az erőfölénnyel való visszaélést takargatja, s mikor azt, hogy a politika »logikájával« való szembeszállás meg nem érdemelt verecséghoz vezet?” (10. old.)

A SZÉTVÁLASZTÁS TÉZISE

Az első, a politikusokkal szemben szigorúbb elvárásokat sugalló erkölcsi intuíciót a könyv nem tárgyalja. Kis János láthatóan úgy gondolja, hogy az imént utalásszerűen említett megfontolások kielégítően indokolják és igazolják ezt a vélekedést. A gondolatmenet kiindulópontja egy olyan következtetés, amelyet sokan a második, a politikai küzdelmek résztvevőivel szemben nagyobb türelmet sürgető megfontolások alapján fogadnak el. A konklúzió úgy foglalható össze, hogy a politikusoktól csak a törvényekben kifejtett morális szabályok betartását lehet számon kérni; a politikus mindent megtehet, amit a törvények

■ Kis János: *Politika mint erkölcsi probléma*. Élet és Irodalom, Bp., 2004. 365 old., 2400 Ft

megengednek, anélkül hogy jogos erkölcsi szemrehányás érhetné. A gondolatmenet magában foglalja, hogy az ilyen szemrehányás nemcsak alaptalan és fölösleges, hanem káros is. Ha olyasmiről beszélünk a politikusokat morális kritikával, amit a törvények megengednek, akkor mi magunk vagyunk erkölcsi tévedés áldozatai. Ha a politika szereplőivel szemben a törvényiszteletet számon kérő bíráltnál szigorúbb erkölcsi elvárásokat támasztunk, tehetjük hozzá, akkor a törvények és az intézmények céljaival ellentétes, a közérdekre káros módon járunk el. A kívánatosnak tekintett közállapotok elérésében a törvények betartásához szükségeseken túlmutató erkölcsi indítékoknak nem jut szerep. Ez a politika és az erkölcs szétválasztásának a tézise, vagy röviden a szétválasztás tézise.

A könyv egyik célkitűzése, hogy a szétválasztás tézisének megcáfolja. A cáfolat azonban ebben az esetben csak a feladat könnyebbik fele. Mint látni fogjuk, a szétválasztás tézise ellen nagyon mélyen gyökerező, széles körben elfogadott, és igen jól megalapozott indokok szólnak: ha néhány tetszetős meggondolás alapján elfogadnánk a tézist, szinte mindent felül kellene vizsgálnunk, amit a politikai moralitásról általában gondolunk, és a demokratikus politikát alkotó szokások, gyakorlatok és elvárások jó része értelmetlenné válna. A cáfolatnál sokkal nehezebb feladat azt kifejtetni, hogy milyen alapos felismerések szólnak a szétválasztás tézise mellett, és ezek miként integrálhatók egy olyan elméletbe, amely a tézis elutasítása mellett szóló, mindent egybevetve perdöntő indokokról is számot ad. Ez pedig csak akkor sikerülhet, ha az elmélet legalább részben érvényben hagyja a szétválasztás tézise melletti felismeréseket, tehát nem azt próbálja kimutatni, hogy téves vélekedéseken alapulnak, hanem csupán azt, hogy érvényes, igaz mi voltuk ellenére sem vezetnek a szétválasztás téziséhez. És ez vezet át a legfogósabb kérdéshez. Ha a szétválasztás tézise, noha téves, mégis igaz megfontolásokon alapul, akkor a politika erkölcsi ambivalenciáját lehetetlen teljesen felszámolni, vagy akár csak jelentősen visszaszorítani. Ha pedig ez így van, akkor a politika gyakorlóinak a különféle lépéseikhez való erkölcsi viszonyulásunkból sem számúzhető teljesen az ambivalencia. A legnehezebb kérdés tehát az, hogy miképp vethetünk számot ezzel az ambivalenciával anélkül, hogy erkölcsi ítéleteink összhangját veszélyeztetnénk – hogy megmutassuk, bár az erkölcsi ambivalencia nem számúzhető a politikából, azért mégis kezelhető.

A tárgyalás menete a következő. A szétválasztás tézise után Kis azt próbálja bemutatni, milyen megfigyelések motiválják a tézist: a politikaelmélet Machiavellivel és Hobbesszal kezdődő, uralkodó hagyományának mely elemei hívhatók segítségül a tézis alátámasztására? Magyarán, Kis igyekszik a lehető legerősebb érvelést felépíteni a tézis mellett, hogy azután ebben a formában cáfolhassa meg. A cáfolatot az erkölcsi minimum tézise foglalja össze. Ezt követően a kifejtés egy jelentős kerülvél visszakanyarodik az

elválasztás tézise mellett szóló megfontolások vizsgálatához, és a morális dilemmák általános elméleti apparátusával elemzi a politikai cselekvés erkölcsi kérdéseit. Kis a politikára jellemző erkölcsi konfliktusokat a (mint látni fogjuk, nagyon jól körülhatárolt módon meghatározott) morális dilemmák speciális eseteként értelmezi, és a morális dilemmák elemzése által nyújtott belátásokkal próbálja megvilágítani a politika – és a politikához fűződő viszonyunk – erkölcsi ambivalenciájának a hátterét. A gondolatmenet azzal zárul, hogy megvizsgálja, ennek az elemzésnek milyen következményei vannak az erkölcsi minimum tézisére nézve. A következőkben megpróbálom – a nélkülözhetetlen leegyszerűsítésekkel – vázolni az érvelés lényegesebb állomásait. Utána szemügyre veszem, hogy a legfontosabb megállapítások tarthatók-e.

A KLASSZIKUS HAGYOMÁNY

A modern politikaelmélet fősodrában bőven találunk a politikai moralitással szemben szkeptikus gondolatokat. Machiavelli szerint például az új, általa megalkotandó politikaelméletnek olyannak kell tekintenie a politika szereplőit, amilyenek, s nem olyanok, amilyenek lenniük kellene. Persze a politika erkölcsére vonatkozó nézetei nem merültek ki az efféle hírlapi bölcsességekben. Az általa kifejtett és – más összefüggésben – Hobbes által rendszerezett egyik fő felismerés az volt, hogy bizonyos erkölcsi normák (talán az összes, talán csak némelyik, ez a kérdés itt félreterhető) kötelező ereje nem független a normakövetés általában megfigyelhető szintjétől: ha a normaszegés általános, akkor az egyes egyén nem hibáztatható, ha maga sem tartja be a kérdéses szabályt. Machiavelli számára a kérdés az alattvalói jóléte iránt felelősséget érző fejedelem perspektívájában merül fel. A szomszédos fejedelem országára támadni mindenféle provokáció nélkül elfogadhatatlan; ha az én országomat éri váratlan támadás, szörnyű szenvedés zúdul a népemre. Ezért ha ismerve a szomszédos uralkodó erőszak természetét és korábbi rablóhadjáratait, attól kell tartanom, hogy ha én nem támadok, ő fogja országomat megtámadni, akkor abban az esetben járok el az alattvalóim iránt érzett felelősségemnek megfelelően, ha én támadok előbb. Hobbesnál a probléma az úgynevezett természeti állapot összefüggésében merül fel, tehát azokban a helyzetekben, amelyekre nézve nem léteznek az emberek cselekvéseit összehangoló, mindenki számára kötelező szabályok és a betartásukat kikényszerítő intézmények. Hiába kötelességem a másokkal kötött megállapodások betartása, ha jó okom van attól félni, hogy a másik fél nem tartja be a rá vonatkozó részt (és az egyoldalú teljesítés kockázata túl nagy), mégpedig anélkül, hogy súlyos következményektől kellene tartania, akkor engem sem kötelez a megállapodás. Ha a normaszegés eléggé elterjedt, akkor azoktól sem várható el a normakövetés, akik egyébként hajlanának rá.

Ennek a belátásnak a következményeit súlyosbítja, hogy észrevehetjük: az általános normaszegés állapotának kialakulásához nem kell abból a feltételezésből kiindulnunk, hogy az összes ember vagy akár az emberek többsége eleve hitvány, olyan ember, akit akkor sem motiválnának az erkölcsi indokok, ha a normakövetés gyakoribb volna. Épp ellenkezőleg, az általános normaszegés kialakulásához elegendő, ha az emberek többsége úgy véli, a többiek hajlamosak arra, hogy ne tartsák be a kölcsönös megállapodásokat. Ha ez a vélekedés eléggé általános, akkor az olyan szituációkban, ahol egymást személyesen nem ismerő embereknek akad dolguk egymással, illetve ahol általunk nem ismert személyek jövőbeni magatartását kell számításba vennünk – márpedig a modern társadalmakat főként ilyen viszonyok jellemzik –, ott még az egyébként normakövetésre hajló emberek sem fogják megtartani a megállapodásokat. E vélekedés elterjedéséhez pedig annyi is elegendő, hogy az eleve normaszegők elég sokan legyenek, még ha összességében kisebbségben vannak is.

Ezek a megfigyelések könnyen alkalmazhatók a demokratikus politika gyakorlatára, és abban a megállapításban összegezzük, hogy a kormányhatalomért folyó demokratikus politikai versengés (a „hatalmi harc”) erkölcsi nívóját nem a becsület, hanem a becstelen politikusok magatartása, illetve a politikusoknak az egymás becsületességéről kialakult várakozásai fogják diktálni. Ha becstelen lépésekkel előnyhöz lehet jutni a politikai küzdelemben, akkor a becstelen célokért küzdő politikus, amennyiben nem akarja magát a siker esélyétől eleve megfosztani, rákényszerülhet jó szívvel nem vállalható döntések meghozatalára. Ezek az összefüggések szolgáltatók a politika realista felfogásának a hátterét. Ha az elemzés helytálló, így a realista tézis, akkor a politikai küzdelemnek a valamely adott politikai közösségben megfigyelhető erkölcsi színvonalától függően olyan cselekedetek is megengedetté válnak a politikában, amelyek egyébként erkölcsileg nagyon is kifogásolhatók.

Érdemes tisztázni, hogy ez a következtetés miképp viszonyul az elválasztás téziséhez. Mint láttuk, az elválasztás tézise azt mondta ki, hogy a politikában erkölcsileg minden megengedett, amit nem tiltanak a törvények. A realista tézis iménti megfogalmazása még nem mond semmit a törvény és a politikai moralitás összefüggéseiről. Ez azonban nem jelent komoly problémát: ha feltételezzük, hogy a törvények megsértésének súlyos következményei vannak, és hogy ezeket az államhatalom konzekvensen érvényesíti is, akkor értelemszerűen adódik, hogy a realista felfogás következtetései az erkölcsileg egyébként aggályos, de törvényben nem tiltott cselekedetekre vonatkoznak, hiszen a politikusoknak komolyan kell tartaniuk a törvénysértés következményeitől. Ebben az esetben a realista megközelítés eredménye nagyon közel esik az elválasztás téziséhez: minden megengedett, ami előnyhöz juttatja a politikust, és ebbe a kör-

be *ex hypothesi* csak a törvényes cselekedetek fognak beleszni, hiszen a törvénysértés súlyos hátránnyal jár. Ha viszont abból a helyzetből indulunk ki, amelyben mondjuk az államhatalom gyengesége vagy züllöttsége miatt a törvénysértő politikusnak nem kell feltétlenül következményekkel számolnia, akkor a realista felfogás következtetései látszólag elválnak az elválasztás téziséstől: a hatalmi küzdelem logikája a megengedhető lépések körébe fogja sorolni a törvénysértéseket is. De ez az eltérés csak látszólagos. Az elválasztás tézise a bemutatott formában nem foglalja közre ugyan a törvénykövetés szintjével és annak normatív következményeivel, de nem gondolhatjuk, hogy függetleníthető volna az erre vonatkozó megfontolásoktól: ugyanazok a megfontolások, amelyek azt a nézetet hivatottak igazolni, hogy a hatalmi harc a törvény keretei között minden lépést megenged, azt is indokolják, hogy amennyiben a törvények megsértésének nincsenek kikényszeríthető következményei, akkor a törvénysértés is megengedett. Elvégre a politikát legfőképp a hatalmi versengésre jellemző sajátos körülmények teszik erkölcsileg speciális tartománnyá, ezek teszik – ha teszik – a máskor elfogadhatatlan cselekedeteket megengedhetővé, és a törvények hathatós érvényesülése vagy annak hiánya fontos aspektusa a hatalmi harc peremfeltételeinek. (Hobbes fogalomhasználatához visszatérve, ha egy államban a törvénysértésnek nincsenek következményei, akkor bizonyára azt kell mondanunk, hogy ott voltaképpen a természeti állapotban érvényes megfontolások az irányadók). Ezért a politika erkölcséről beszámoló elmélet nem hagyhatja figyelmen kívül a törvények betartásának általános szintjét. Egyszerűen a realista felfogás nagyon komoly támogatást nyújt az elválasztás tézisének, akár annak fent vázolt eredeti megfogalmazásában, akár a törvénykövetés szintjére vonatkozó megfontolásokkal kiegészített formájában.

A klasszikus politikaelméleti hagyomány másik elemét, amely a szétválasztás tézisének segítségére hívható, a politika összefüggésében legvilágosabban Hume és Kant fejtette ki. Ez a gondolat abból a megállapításból indul ki, hogy bár az emberek általában fogékonyak az erkölcsi megfontolásokra, és amennyiben az erkölcs előírásaival összhangban álló magatartásnak nincsen túlzott költsége, az ilyen megfontolások hatékony cselekvési indítékot is jelentenek, az önérdékkel összeütközve viszont az erkölcsi mozgatórugók rendszerint gyengének bizonyulnak. Mi több, teszi hozzá Hume, még az önérdékre vonatkozó megfontolások között is többnyire a rövid távra szóló kalkulációk kerekednek felül a hosszú távú számításokon. A gondolatmenet úgy folytatódik, hogy mivel az emberi természet megjavítását nem remélhetjük rövid távon (Kant szerint; Hume szerint hosszú távon sem), az emberek együtélését, cselekedeteik koordinálását szolgáló intézményeket úgy kell megalkotni, hogy szankciók és ösztönzők rendszere révén, a kalkulációk alapjául szolgáló peremfeltételek átrendezésével az emberek

közvetlen önérdékévé tesszük azt, amit az erkölcsi megfontolások, az igazságosság szempontjai amúgy is diktálnának.¹ Más szóval az okos politikai intézmények oly módon próbálnak közelíteni az igazságossághoz, hogy felszámolják vagy csökkentik az erkölcsi megfontolásokkal összhangban álló cselekedeteknek az önérdékkel kapcsolatban keletkező költségeit, vagy az erkölcsi előírásokat megsértő tettek büntetésével, vagy a velük egyező magatartás jutalmazásával. A jó intézmények tehát nem abból indulnak ki, hogy az embereket minden körülmények között hatékonyan motiválják az erkölcsi szempontok, vagy hogy korlátlanul javíthatók volnának, hanem abból, hogy az önérdék és az erkölcs közötti „motivációs rés” megfelelő ösztönzők révén elfogadható szintre csökkenthető. Hume és Kant úgy fogalmaztak, hogy a tökéletes intézmények még akkor is jól, rendeltetésüknek megfelelően működnének, ha az emberek egytől egyig erkölcsileg romlottak volnának, feltéve, hogy képesek önérdékük felismerésére. Ám az imént kifejtett gondolatmenet nem igényli, hogy ténylegesen is úgy véljük, az emberek zömét nem befolyásolják erkölcsi megfontolások. Elég annál az életszerű hipotézisnél maradni, hogy az erkölcsi szempontok motivációs ereje elég sok embernél elég gyakran nem bizonyul elég erősnek.

A KÖZVETETT MOTIVÁCIÓ TÉZISE

Ezt a gondolatot nevezi Kis a „közvetett motiváció” tézisének. A modern liberális demokráciák intézményi berendezkedésének fontos összetevői jól felismerhetően a közvetett motiváció gondolatából eredeztethető megfontolásokra vezethetők vissza. Hogy csak a legfontosabb és a későbbiek szempontjából legjelentősebb példát említssem, a demokráciát közvetlenül igazoló erkölcsi elvek önmagukban nem tennék szükségessé, hogy a döntéshozatal adverzárius procedúrában történjék, hogy a politikai folyamat a kormány és az ellenzék hatalmi vetélkedése köré szerveződjék. Ebben a vonatkozásban a demokrácia erkölcsi alapelvei csak annyit követelnek, hogy a döntéshozókat a nép válassza a nép köréből, a döntések mindenkire egyenlőképpen érvényesek legyenek, és mindenkit egyenlőként kezeljenek (66. old.). A politikai életnek

a kormányoldal és ellenzék intézményes konfliktusa köré építését másféle, jellemzően prudenciális megfontolások diktálják. Egyfelől a választásokon alumaradt oldalnak a közhatalmi intézményekbe való beemelése csökkenti a vereség okozta hátrányokat, és ezzel hozzájárul a versengés intenzitásának mérsékléséhez és ahhoz, hogy az ellenzék az alkotmányos berendezkedés fenntartásában legyen érdekelt. Másfelől ez a berendezkedés az ellenzék közvetlen partikuláris érdekévé teszi azt, ami egyúttal a közérdek is: az ellenzék politikai érdeke, hogy a kormányra nézve kellemetlen tényeket nyilvánosságra hozva előnyhöz jusson a választási versenyben, és egyszersmind közérdek is, hogy a választók minél több releváns információ birtokában, minél tájékozottabban hozhassák meg döntéseiket. Az ellenzék azért érdekelt a viszály leleplezésében, mert ezzel politikai előnyhöz juthat, de egyúttal akarva-akaratlanul a közérdeket is elősegíti. A modern liberális demokráciák adverzárius politikai folyamata tehát egyszerre szolgálja a hatalmi harc megszelídítését és a közérdek szolgálatába állítását (71–72. old.).

Könnyen belátható, hogy a közvetett motiváció gondolata miképp támaszthatja alá a szétválasztás tézisé. Abból kiindulva, hogy bár az emberek zöme nem érzéketlen az erkölcsi indokok iránt, az ezekből merített motiváció az önérdékkel szemben túl sokszor elégtelennek mutatkozik, az elgondolás ahhoz a következtetéshez vezet, hogy az intézmények feladata megszüntetni erkölcs és önérdék konfliktusait, vagy legalább csökkenteni az erkölcsös cselekvés költségeit. Ha az intézmények jól vannak kialakítva, az erkölcsi indítékoknak már nem is jut feladat a közjó előmozdításában; az intézmények és a törvények keretei között mindenki skrupulusok nélkül követheti önérdékét, hiszen az intézmények úgy rendezik össze a sok-sok egyéni cselekedet következményeit, hogy azok a közjóhoz vezessenek. Ha így van, akkor úgy tűnhet, a politika szereplőitől valóban csak a törvények betartását van okunk számon kérni. Aki azt kéri rajtuk számon, hogy ezenfelül még az erkölcs előírásait is kövessék, az nincs tisztában az intézményépítés céljával. Mint láttuk, ez éppen az elválasztás tézisének a lényege: erkölcsi hibát követ el az, aki a politikusokat a törvénytszeteletnél szigorúbb erkölcsi elvárásokkal szembesíti.

Úgy tűnik tehát, hogy a politikaelmélet központi modern tradíciója bőséges támogatást nyújt az elválasztás tézisének. Ugyan ki vonná kétségbe a közvetett motiváció elgondolásának alapjául szolgáló antropológiai feltevéseket? Ki cáfolná a realista megközelítést megalapozó összefüggéseket? Ráadásul a modern demokráciák intézményes gyakorlatának nagyon sok összetevője arra a felismerésre épül, hogy az erkölcsi indítékokat zárójelbe kell tenni, amikor a közjóhoz vezető utat keressük. Akkor hát tartható volna a szétválasztás tézise? A következő lépés annak megmutatása, hogy bár a realista megközelítés és a közvetett motiváció tézise érvényes összefüggéseken

1 ■ Hume valójában nem az összes emberről beszél, hanem arról, hogy az emberek egy csoportjának a közvetlen önérdékévé kell tenni az igazságosság szabályainak érvényesítését, és fel kell ruházni őket az ahhoz szükséges hatalommal, hogy ezeket a többiekkel szemben is érvényesítsék. „...minthogy semmi lényegeset nem tudunk megváltoztatni az emberi természetben [...], legfeljebb körülményeinken és helyzetünkön változtathatunk, mégpedig oly módon, hogy az igazságosság törvényeinek betartását tesszük a legközelebbi érdekünké, és megszégésüket a legtávolabbiá. Ám ez megvalósíthatatlan az egész emberiség vonatkozásában; csupán némelyek helyzetét tudjuk így alakítani, s ők lesznek azok, akiknek közvetlen érdekévé tesszük az igazságosság gyakorlását. Azokra gondolok, akiket polgári előjáróknak [...] nevezünk.” Vö. Hume: *Ertekezés az emberi természetről*. Ford. Bence György, Gondolat, Bp., 1976. 726–727. old.

alapul, még együtt sem vezetnek az elválasztás téziséhez.

AZ ELVÁLASZTÁS TÉZISÉNEK CÁFOLATA

Mit kell megmutatni a tézis cáfolatához? Közelebb-ről: mit kell kimutatni a realista megközelítés, és mit a közvetett motiváció esetében? A két gondolat más és más jellegű érveket kínál az elválasztás tézise mellett, és ennek megfelelően a cáfolatra is más és más teher hárul a két esetben. A realista felfogás a politikai küzdelem speciális körülményeit elemzi, és a részleges szabálykövetés normatív implikációira támaszkodik: azt állítja, hogy a politikai moralitás előírásainak kötelező ereje a normakövetés szintjével együtt csökken. Ha az előírások ilyenkor nem köteleznek, akkor erkölcsi bírálatnak sem lehet helye. A cáfolatnak itt kétféle iránya lehetséges. Vagy azt kell megmutatni, hogy a részleges normakövetés ténye nem ad felmentést minden előírás érvénye alól, vagy pedig azt, hogy a részleges normakövetés körülményei között is bizonyos helyzetekben racionális lehet a konfliktus helyett a kooperációt választani, s ha így van, akkor erkölcsileg helyes ezt választani. Ha ezt meg lehet mutatni, akkor marad szerepe a politikában az erkölcsi bírálatnak. A közvetett motiváció tézise általános (és általánosan elfogadott) antropológiai feltevésekből kiindulva az intézmények szerepéről állít valamit, nevezetesen azt, hogy a tökéletes intézmények fölöslegessé teszik az erkölcsi indítékokat a közjót illetően. Ez a tézis hallgatólagosan felteszi, hogy képesek vagyunk azonosítani és elfogadni azokat az elveket, amelyeknek a közállapotokat szabályozniuk kellene, és amelyeknek a megvalósítása a politikai intézmények célja. Ezt egészíti ki azzal, hogy másra nincs is szükség ehhez, mint jó intézményekre. Ezek az elvek és intézmények történetesen nagyjából-egészében a liberális demokráciát igazoló elvek és az azt alkotó intézmények. A cáfolatnak itt vagy azt kell bizonyítania, hogy a legjobb intézmények működése sem nélkülözheti az erkölcsi motiváció szerepét, elvi lehetetlenség ilyen intézményeket találni. Vagy pedig azt, hogy még amennyiben lehetséges volna is olyan intézményi rend, amely teljesen kikapcsolja az erkölcsi mozgatórugók szerepét, éppen az ezeket az intézményeket igazoló alapelvek fényében nem volna kívánatos az olyan állapot, amelyben az intézmények az embereket kizárólag mint önérdékkövető lényeket veszik számításba, várható cselekedeteik következményeit kalkulálva. Később tisztázunk kell, hogy a kétféle ellenvetésnek mi a szerepe a szétválasztás tézise megcáfolásában. Azt azonban már most láthatjuk, hogy jelentőségük más és más: az első azt bizonyítaná, hogy nem *érdemes* ilyen intézményeket keresnünk, mert nem találhatunk efféléket, a második pedig azt, hogy nem is volna *kívánatos*, hogy ilyeneket találjunk. A szétválasztás tézise cáfolatának bemutatásakor most csak a közvetett motivációval kapcsolatos kétféle ellenérvet mutatom meg. A realista felfogás által felvetett problémákra

később, a politika morális ambivalenciájának tárgyalásakor térek vissza.

A POTYAUTAS-PROBLÉMA

A közvetett motiváció tézise kapcsán Kis János mindkét, az imént említett cáfolati lehetőséget számba veszi és ki is használja. Ami az első, az erkölcsi mozgatórugókat teljesen fölöslegessé tevő intézmények lehetőségét vagy lehetetlenségét illeti, komoly ellenvetés építhető azokra a megfigyelésekre, amelyeket a „potyautas problémája” néven szokás összefoglalni. Tegyük fel, hogy sikerül olyan intézményeket létrehozni, amelyek minden egyes ember közvetlen önérdékévé teszik a kooperációt, a közérdeket elősegítő szabályok betartását. Feltehető, hogy ebben az esetben valóban kialakulna a széles körű kooperáció és szabálykövetés; minden egyes ember könnyen belátná, hogy mindenkinek – magát is beleértve – jobb, ha mindenki – ő maga is – betartja az összes szabályt. Csakhogy, ha az együttműködők száma elég nagy, akkor az intézmények által elősegíteni hivatott célok már akkor is megvalósulnak, ha a résztvevők nagy többsége betartja a szabályokat. Ha egy-egy ember szabályt sért, az nem befolyásolja a végeredményt – egy adókerülőt nem érez meg a költségvetés, egy környezetszennyező nem veszélyezteti az egészséges környezetet. Ha aközött lehet választani, hogy mindenki betartja a szabályokat vagy senki sem tartja be őket, akkor mindenki számára racionális lesz a szabálykövetést választani. De most már felmerül egy harmadik lehetőség is: mindenki *más* betartja a szabályokat, de én kivonom magam alóluk. Így élvezhetem a többiek kooperációjának a hasznát anélkül, hogy a kooperáció költségének rám eső részét viselnem kellene. Ez lesz a legkedvezőbb választás (93. old.). A problémát az okozza, hogy a döntési helyzet minden egyes egyén szemszögéből pontosan ugyanígy néz ki, ezért individuálisan mindenki számára racionális lesz a potyázást választani. Csakhogy ha mindenki potyázik, akkor megghiúsul a kooperáció, elmaradnak az előnyök. Mi több, ha elég sokan potyáznak, az erkölcsös emberek számára is irracionális lesz a kooperáció, hiszen annak várt előnyei elmaradnak. A potyautas problémája különösen az úgynevezett közjavak esetében okoz gondot, tehát ott, ahol az előnyök kooperáció eredményeként jönnek létre, de a nem kooperálókat nem (vagy csak nagyon nagy költségek árán) lehet kizárni az előnyök élvezetéből. (Jellegzetes példák a tiszta levegőért vagy mondjuk a bűnözés visszaszorításáért tett kollektív erőfeszítések). És a politika jelentős mértékben éppen közjavak előállítását célozza.²

A potyautas problémájának elemzése azt mutatja, hogy hiába sikerül olyan intézményeket létrehozni, amelyek mindenki önérdékévé teszik azt a magatartást, amely a közérdeket is szolgálja, kellően nagyszámú résztvevő esetén a potyázás kifizetődő lehet. Ebből pedig az következik, hogy az erkölcsi megfontolások nem kapcsolhatók ki teljesen a közérdek előmozdításának folyamatából: a kooperációhoz arra is

szükség lesz, hogy az emberek nagy többsége belássa, ha túl sok a potyautas, a kooperáció előnyei és terhei nagyon aránytalanul fognak megoszlan a társadalom különböző tagjai között, és ez erkölcsileg elfogadhatatlan. Ha ez a morális indíttatás felismerés nem munkál elég sok emberben, akkor nem alakul ki elég széles körű kooperáció. Még a tökéletesen megtervezett intézmények fenntartásához is szükség van erkölcsi motivációra.

Érdemes egy pillantást vetnünk arra, hogy a potyautas-jellegű problémákból merített megfontolások miként érintik a szétválasztás téziséét. Könnyen beláthatjuk, hogy e felismerések önmagukban nem cáfolják a tézist. A közvetett motiváció elgondolása arra kínál megoldást, hogy a törvények betartásából hogyan lehet kiiktatni az erkölcsi mozgatórugókat vagy legalábbis minimumra csökkenteni a szerepüket. A szétválasztás tézise azt mondja ki, hogy a politika szereplői nem szembesíthetők a törvénytisztelthez szükségesnél szigorúbb erkölcsi elvárásokkal. A potyautas-probléma elemzése megmutatta, hogy a közvetett motiváció tézisére épített várakozás, miszerint tökéletes intézmények révén a távolság az igazságosság és az önérdék kívánalmi között teljesen megszüntethető, túlzott (noha maga a tézis igaz belátásokon alapul): még a legjobban megszerkesztett intézmények fenntartásához is szükséges az erkölcsi indokok hathatós közreműködése. A szétválasztás tézise azonban nem tartalmaz semmiféle utalást arra nézve, hogy a törvénytisztelnek milyen indokok alapján kell megvalósulnia, következésképpen nem zárja ki azt a lehetőséget sem, hogy a törvények betartása igenis szükségessé teszi a morális mozgatórugók közrejátszását. Mindössze annyit mond, hogy a törvénytisztel követelményén kívül

2 ■ A kollektív cselekvés nem minden esete veti fel a potyautas problémáját. Vannak úgynevezett koordinációs problémák, amelyekben minden egyes egyénnek az az érdeke, hogy mindenki vagy az egyik, vagy a másik módon, de egyféleképpen járjon el bizonyos szituációkban, és a legkevésbé sem akarhatja senki, hogy éppen ővele tegyenek kivételt. Erre példa a jobb vagy bal oldali közlekedés: mindenki számára majdnem mindegy, hogy melyik válik koordinációs ponttá, de mindenki abban érdekelt, hogy kialakuljon egy koordinációs pont a közlekedési káosz elkerülésére, továbbá senki nem szeretne egyetlenként a bal oldalon közlekedni, ha a jobb oldali közlekedés vált koordinációs ponttá. Az együttműködés kialakulásának ilyenkor rendszerint nincs más feltétele, mint a megfelelő koordináció, információáramlás: ha mindenki tudja, hogy a többség miképp cselekszik, akkor ésszerű lesz neki is úgy cselekedni. A politikai intézmények koordinációs problémák megoldására is hivatottak, és ez fontos körülmény. Látható, hogy a koordinációs problémák esetében sokkal könnyebben alakulhat ki a kooperáció. Márpedig életszerű feltevésnek tűnik, ha egy társadalomban bizonyos területeken már kialakult széles körű kooperáció, akkor valószínűsíthető, hogy könnyebben terjed át más, nehezebb kooperációs problémákkal terhelt területekre, mint egy olyan társadalomban, amelyben sehol sem alakult ki kooperáció. Ha így van, akkor az olyan helyzetek gyakorisága vagy hiánya, amelyekben csak a kellő koordináción múlik az együttműködés lehetősége, fontos összetevője lesz a politikai küzdelem peremfeltételeinek.

3 ■ Ez a kör elsősorban természetesen a politika szereplőit foglalja magában, de nemritkán valamennyi személyre vonatkozik, aki a törvény hatálya alá tartozik.

más erkölcsi elvárások számonkérése helytelen a politikában. Ezért a tézis és a potyautas-probléma elemzése révén nyert felismerések között nincsen ellentmondás.

A TÖRVÉNY BETÚJE

Az elemzés mégsem volt fölösleges, mert előkészíti a következő érvet, amely már valóban végzetes a szétválasztás tézisére nézve. A potyautas-probléma elemzésének a végkövetkeztetése úgy is összefoglalható, hogy még az önérdék és az erkölcs szempontjait a lehető legjobban összehangoló intézmények sem tehetik fölöslegessé az általuk elősegíteni kívánt erkölcsi érdekek mérlegelését. A következő lépés ehhez azt teszi hozzá, hogy az erkölcsi mérlegelés, tehát a törvények által elősegíteni kívánt erkölcsi célok végiggondolása igen gyakran azzal az elvárással szembesít bennünket, hogy a törvények betűjénél szigorúbb előírásokat is el kell fogadnunk és be kell tartanunk. S ez nem a törvények tökéletlenségének a folyománya, hanem a törvények esetleges és változó tartalmától függetlenül fennálló körülmény. A törvények természetéből fakad, hogy hézag keletkezhet a bennük foglalt szabályok és az általuk elősegíteni kívánt – részben erkölcsi természetű – célok között, illetve hogy rosszhiszemű értelmezés révén eredeti céljaik semlegesíthetők vagy egyenesen visszajukra fordíthatók, ezért ilyenkor a törvények célját illető morális reflexió arra az eredményre vezet, hogy a törvényben foglaltaknál többet kell elvárunk azoktól, akik a leginkább hatással lehetnek a törvények céljainak teljesülésére.³

Ezt a lépést annak elemzése vezeti be, hogy mi történik, ha a politika szereplői minden esetben elmennek a törvények adta lehetőségek végső határáig, kihasználva a rosszhiszemű értelmezések adta lehetőségeket is. A kiindulópont az az alaposan feltárt összefüggés, mely szerint a törvények nyelvezetében szükségképpen kibogozhatatlanul összevegyülnek a jog precíz technikai kifejezései és a köznyelv elmosódottabb jelentéstartományú szavai. Ez nem valami kiküszöbölhető fogyatékoság: a törvények zöme a mindennapi életviszonyokat szabályozza, és a viszonyok leírásából nem lehet kiirtani a bennük gyökerező kifejezéseket és fogalmakat. Másfelől a törvények más és más mértékben ugyan, de azzal a szándékkal íródnak, hogy hosszú időre szabályozzák olyan esetek hatalmas mennyiségét, amelyeknek bizonyos vonásai közösek ugyan, más vonásaik azonban eltérők lehetnek. Ahhoz, hogy nagyszámú, egymástól részben eltérő esetre vonatkozhassanak, arra van szükség, hogy a törvények megfogalmazása kellően általános legyen. Ez pedig azt jelenti, hogy a rosszhiszemű, a törvény eredeti céljával ellentétes értelmezéseknek mindig lesz valamekkora terük. Sőt nem is kell abból kiindulnunk, hogy bárki rosszhiszemű lenne: egyszerűen az életviszonyok lassú átalakulása vagy a törvényekben használt fogalmak bizonytalan, használoról

használóra változó jelentéshatárai is alkalmat teremhetnek egymással konfliktusban álló, jóhiszemű értelmezések kialakulására. Ilyenkor a törvény sikeres alkalmazásához szubsztantív értelmezésre van szükség, melynek természetesen figyelembe kell vennie a törvény eredeti céljait. Végző soron persze a bíróságok ítéletalkotási gyakorlata választja ki a követendő interpretációt, de ez egyrészt hosszadalmas folyamat, másrészt pedig szinte állandóan jelen van az értelmezési kényszer, nem lehet folyamatosan a bíróságok verdiktjére hagyatkozni. Ezért a törvények alkalmazói állandóan szembesülnek azzal az elvárással, hogy a lehetséges értelmezések közül kiválasszanak és megszilárdítsanak egyet. És mivel a különböző értelmezések sokszor egymástól igencsak eltérő morális konzekvenciákkal járnak, a választás közöttük erkölcsi döntés is egyben, és megkövetelhető, hogy az erkölcsileg kedvezőbb következményekkel járó értelmezést válasszák. Továbbá az elmondottak értelmében az ilyen jellegű konfliktusok csak nagyon ritkán oldhatók meg a törvények módosításával és pontosabb megfogalmazásával, ezért értelemszerűen az erkölcsi vita célja ilyenkor nem a törvény megváltoztatása, hanem a törvény hatálya alatt állók viselkedésének a befolyásolása. Másképp szólva, az erkölcsi deliberáció arra fog irányulni, hogy az érintettek a törvény szövege által megengedett viselkedési formák egy részét kerüljék, gyakoroljanak a törvények betartásán túl is önkorlátozást.

ÍRATLAN SZABÁLYOK

Az imént leírtak különösképp igazak a szabályok egy bizonyos csoportjára, amely a politikai intézmények hatásköreit és eljárásrendjét, valamint a politika szereplőinek a mozgásterét határozza meg. Ezeket a szabályokat liberális demokráciákban rendszerint az alkotmány tartalmazza. Az alkotmányokat jó esetben kivételesen hosszú időszakra tervezik, akár több történelmi korszak változó társadalmi viszonyai számára is megfelelőnek kell lenniük, és különleges módon ki vannak téve a rosszhiszemű vagy egyszerűen csak szűkös értelmezések lerontó hatásának. Ráadásul azok a szereplők, akiknek a viselkedését az alkotmányok szabályozzák, igen gyakran nemcsak hogy érdekeltek abban, hogy a szűk értelmezés, az alkotmány betűje nyújtotta lehetőségeket a végsőig kihasználják, hanem ezt azonnali következmények nélkül meg is tehetik. Mi történik akkor, ha így tesznek? Mivel az alkotmány többségében csak nagyon általános irányelveket és szabályokat tartalmaz, a különböző közhatalmi tisztségek betöltőinek gyakran van módjuk saját pillanatnyi érdekeiknek megfelelően értelmezni a korlátozásokat. Csak hogy minél közelebb kerülnek a szélső értelmezésekhez, annál vitatottabbá válik, hogy eljárásuk befér-e még az alkotmány szövege által biztosított lehetőségekbe. És minél gyakrabban alakulnak ki ilyen viták, annál erősebben merül fel a gyanú, hogy nem jóhiszemű értelmezési vitával, ha-

nem tudatos és rosszhiszemű hatalmi manőverrel állunk szemben. Ez persze a másik felet is arra sarkallhatja, hogy ő is elmenjen a lehetőségek szélső határáig, ami meg a túloldalon fogja felébreszteni a hatalmi visszaélés gyanúját. Ha pedig mindkét oldalban megerősödik a feltételezés, hogy a másik rögvest visszaél a hatalmával, amint erre akár a legkisebb lehetőség is adódik, az egész intézményrendszer válhat működésképtelenné, vagy legalábbis a közérdek érvényesülése szempontjából diszfunkcionálissá (119. old.). Az utóbbi évek magyar közéletéből vett példa: az Alkotmány kimondja, hogy a köztársasági elnöknek jogában áll a megszavazott törvényjavaslatokat egyszer visszaküldeni megfontolásra a parlamentnek. Arról azonban hallgat, hogy milyen sűrűn és milyen indokok alapján élhet ezzel a joggal az államfő. Tegyük fel, az elnök minden neki nem tetsző törvényt – a törvények többségét – visszaküldi megfontolásra. Ha így tesz, egyfelől roppant nehézségeket gördít a végrehajtó hatalom normális működése útjába, másfelől pedig természetes módon felkelti a hatalmi visszaélés gyanúját, noha az Alkotmány szövegének megfelelően járt el. Ha a kormánytöbbség hasonló modorban felel, akkor vagy azt teszi, hogy érdemi vita nélkül a lehető legrövidebb időn belül ismét megszavazza a törvényt, vagy pedig, ha módja van rá, az Alkotmányt módosítva elveszi vagy szűkíti az elnök visszaküldési jogát. Bármelyik forgatókönyv valósul meg, súlyosan sérül a választóknak az alapos tájékozódáshoz való joga és a jól megfontolt parlamenti döntésekhez fűződő érdeke. A közérdek azt kívánja, hogy mindkét oldal tanúsítson kellő önmérsékletet: persze így is lesznek köztük viták, de ha ezek nem túl gyakoriak és eléggé körülhatárolhatóak, akkor senkinek nem kell arra gondolnia, hogy a másik fél rosszhiszeműen járt el (120–122. old.). Ezért, foglалható össze a következtetés, a politikai szereplőktől igenis számon kérhető a törvények betartásánál szigorúbb önmérséklet. A törvényeknél adott esetben szigorúbb, íratlan szokások nélkül nem létezhet jól működő alkotmányos demokrácia.

Fontos tisztáznunk, hogy az iménti gondolatmenet pontosan mit is mond a törvénytiszteletről és az ennél szigorúbb erkölcsi elvárásokról. Természetesen lehetséges és nem is ritka, hogy egy-egy törvényt ille-

4 ■ Kis ezúttal is a közelmúlt magyar politikájából hoz példát: a törvénybe foglalt költségvetés intézménye azt szolgálja, hogy a kormány aprólékosan ki kelljen fejtenie és nyilvános, az ellenzékkel folytatott vitában kelljen elfogadtatnia gazdasági elképzeléseit. Jóllehet a szokás és a közérdek is emellett szól, az Alkotmány és a törvények nem írják elő, hogy költségvetést évente kell tervezni és megvitatni a parlamentben. Az éppen kormányon lévő oldal dönthet úgy, hogy csak ennél ritkábban nyújt be költségvetést. Sőt az is előfordulhat, hogy a másik politikai oldal úgy látja, ő is a két- vagy többéves költségvetésben érdekelt, mert ha egyszer kormányra kerül, ritkábban kell majd elképzeléseit megvitatnia az ellenzékkel. Tehát ebben meg tud egyezni az egymást kormányon, illetve ellenzékben váltogató két oldal, a közérdek mégis sérül, mert korlátozódik az állampolgároknak a tájékozódáshoz és az átlátható kormányzáshoz fűződő joga. Ez tehát az olyan íratlan konvenciókra példa, amelyek lerontják az intézmények eredeti értelmét.

tőleg alig vannak vitás kérdések, vagy ha vannak, azok sem a lényegét érintik, és ezért könnyen tisztázhatók. Ilyenkor a törvény (majdnem mindenki által) elfogadott értelmezésének betartása elég lehet ahhoz, hogy a törvény céljai megvalósuljanak. Ez azonban a fenti érvelés szerint nem feltétlenül a törvényszöveg hibátlan voltának a következménye. Valójában ilyenkor is hallgatólagos konvenciók egészítik ki és támogatják a törvényt, csak ezek annyira széles körben elfogadottak és magától értetődők, hogy sokszor nem is tudatosulnak. Így keletkezhet az az illúzió, hogy a törvény mintegy magában áll, nem is szorul értelmezésre, holott csak arról van szó, hogy egy bizonyos értelmezést szinte mindenki elfogad. Sokszor azonban nincsen ilyen mindenki számára magától értetődő interpretáció, és ekkor az érintettekre hárul a teher, hogy kialakítsanak valamilyen szokást, ami a törvény vagy az alkotmány szövegét mintegy kiegészíti, értelmezi. Csakhogy az írott szabályokat kiegészítő íratlan szokások le is ronthatják a szabály eredeti szándékát. A kölcsönös bizalmatlanság, az önkorlátozás hiánya éppen az ilyen, a közérdek szempontjából hátrányos konvenciók megszilárdulásának kedvez (124. old.).⁴ Íratlan szabályok tehát mindig érvényesülnek, mindig kiegészítik az írott törvényeket és rájuk települnek – a kérdés csak az, hogy lerontják vagy feljavítják-e őket, azaz a bennük foglalt normák érvényesülését. Ezért aztán amikor azt mérlegeljük, hogy mi várható el a demokratikus politika szereplőitől a törvények betartását illetően és azon túl, akkor – szemben azzal, amit a szétválasztás tézise sugall – a kérdés sosem úgy merül fel, hogy a törvények (és csak a törvények) betartását várhatjuk-e el, vagy még azon túl további íratlan elvek betartását is, hanem úgy, hogy olyan szokásokat alakítunk-e ki a törvények kiegészítésére, amelyek lerontják őket, vagy pedig olyanokat, amelyek javítanak rajtuk. És ha így merül fel a kérdés, akkor egyértelműen adódik a válasz, hogy kötelességünk olyan szokások kialakítására törekedni, amelyek feljavítják a törvényeket. Magyarán, az erkölcsi deliberációt és bírálatot nem küszöbölhetjük ki a demokratikus politikából a törvényekre hivatkozva: a politika szereplőinek részben erkölcsi természetű döntésében múlik, hogy milyen tartalommal érvényesülnek a törvények.

Ez a konklúzió már elégséges a szétválasztás tézisének megcáfolásához. A törvényekre óhatatlanul rátelepülő íratlan szokások szerepének elemzése megmutatta, hogy a törvények – s főképp az alkotmányban található szabályok – sosem önmagukban állnak, hanem csak íratlan elvekre támaszkodva fejthetik ki azokat a jótékony hatásokat, amelyeket megalkotóik tőlük reméltek. Az íratlan szabályok tartalma viszont erkölcsileg nem közömbös, ezért a politika szereplőit joggal szembesítjük azzal az elvárással, hogy a törvények tartalmát feljavító szokásokat alakítsanak ki. Ez az érvelés megmutatja, miért lehetetlen olyan intézményeket találnunk, amelyek feleslegessé tennék a törvénytiszteleten túlmutató erkölcsi előírások betar-

tását: bármilyen szabatosan és pontosan fogalmazzanak is a törvények, mindig előfordulhat, hogy értelmezésre szorulnak, és az értelmezési lehetőségek erkölcsileg nem egyenértékűek. Most már áttérhetünk azokra az érvekre, amelyek azt próbálják megmutatni, hogy nem is volna kívánatos olyan intézményeket találnunk, amelyek feleslegessé tennék a törvények betartásán túlmenő erkölcsi indítékok szerepét.

DELIBERÁCIÓ ÉS ERKÖLCSI MINIMUM

A problémát megközelíthetjük onnan is, hogy miféle elveknek kell irányítaniuk a demokratikus politika résztvevőinek viselkedését, amikor a törvényekre – különösen az alkotmányra – rátelepülő szokásokat kialakítják. E kérdés megválaszolásához a liberális demokráciát igazoló erkölcsi alapelvekhez kell visszanyúlnunk: ha az íratlan szokásoknak az a rendeltetésük, hogy az alkotmányos szabályok értelmét őrizzék és kiteljesítsék, akkor természetesen maguknak is az írott szabályokat megalapozó elvekre kell támaszkodniuk. Ezeket az elveket vizsgálva viszont arra bukkanunk, hogy már önmagukban is összeegyeztethetetlenek azzal – a közvetett motiváció koncepciójából merített – elgondolással, miszerint az intézményeket úgy kell kialakítani, mintha az emberek kizárólag az önérdüküket követnék – más szóval, hogy a tökéletes intézmények feleslegessé teszik az erkölcsi motivációt. Az itt jelentőssé váló, Kanttól származó és a kortárs liberális politikaelmélet kantiánus áramlata által kifejlesztett alapgondolat abban áll, hogy a morálisan elfogadható politikai berendezkedésnek nem pusztán annak a követelménynek kell eleget tennie, hogy az egyéni célok követése során megengedett eszközök köréből kizárja azokat, amelyek mások jogait vagy javát sértik, hanem annak a további feltételnek is, hogy minden egyént morális személyként kezel (99. old.). A közvetett motiváció koncepciója által ihletett elgondolással az a probléma, hogy az emberek céljaihoz és törekvéseihez teljességgel kívülről – a könyv szóhasználatával élve, „instrumentálisan” – közelít, mintegy külső adottságként tekint rájuk, s csupán arra törekszik, hogy várható cselekedeteiket előre lássa, következményeiket kiszámítsa, és a megfelelő ösztönzők és szankciók révén a kívánt mederbe terelje. Ezzel szemben ha morális személyként tekintünk valakire, akkor céljait és törekvéseit nem szemlélhetjük merő adottságnak, és a hozzájuk fűződő viszonyunk sem korlátozódhat arra, hogy megpróbáljuk kiszámítani következményeiket: a morális személyeknek tartozunk azzal, hogy az őket érintő cselekedeteinkről (legyenek akár rájuk vonatkozó törvények, akár egyedi tettek) érvelve számot adunk nekik, megkísérelve, hogy meggyőzzük őket érveink helyességéről. Ez az erkölcsi deliberáció „belső” perspektívája. Következésképpen a politikai berendezkedés csak akkor felel meg annak, hogy az embereket morális személyként kell kezelni, ha a döntések a közös morális deliberáció folyamatában születnek meg. Ha tehát elfo-

gadjuk, hogy az emberek morális személyként kezelése olyan alapelv, amelyet az elfogadható politikai berendezkedéseknek tiszteletben kell tartaniuk, és ha elfogadjuk, hogy ez az elv a liberális demokráciát igazoló elvek egyike, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy az erkölcsi motivációt kiküszöbölni próbáló instrumentális megközelítés önmagában tarthatatlan, és nem alkalmas a liberális demokrácia egészének igazolására sem (99–103. old.).⁵ „Az erkölcsi motiváció nem csupán a társadalom sikeres működésének nélkülözhetetlen feltétele [ezt mutatta meg a fönti gondolatmenet az íratlan szokásokról – M. Z.], hanem öncél is egyben; a politikai intézmények akkor vannak megfelelően berendezve, ha jól szolgálják e motiváció kiművelését. [...] A] helyeselhető politika Kant felfogása szerint nem korlátozódhat arra, hogy a politikusok az általuk megválasztott célok irányába terelik az emberek viselkedését [...]; okvetlenül magában kell foglalnia a célokról és a végrehajtás módzatairól való nyilvános vitát, közös deliberációt.” (103. old.)

A demokráciát igazoló egyik legfontosabb elv végiggondolása tehát megmutatta, hogy nem kívánatos olyan intézményeket keresnünk, amelyek feleslegessé teszik az erkölcsi motivációt. Az ezt megelőző gondolatmenet pedig arra a következtetésre vezetett, hogy nem is lehetséges ilyen intézményi rendet építeni. A két konklúzió külön-külön is elégséges okot ad a szétválasztás tézisének elvetésére, mégsem teszik fölöslegessé egymást. A demokrácia alapelveire, a közös deliberációra vonatkozó megfontolások ugyanis segítenek továbblépni és tisztázni, hogy milyen erkölcsi elvárásokat kérhetünk számon a politika résztvevőitől még akkor is, ha ezek nincsenek törvényben rögzítve. Ezeket az elvárásokat foglalja össze az, amit Kis „erkölcsi minimumnak” nevez. Az erkölcsi minimum körébe tartoznak mindenekelőtt azok a morális kívánalmak, amelyek közvetlenül igazolják a liberális demokráciát – például az emberek alapvető egyenlőségének az elve, amely a rasszizmust eleve kizárja az elfogadható attitűdök sorából. Ide tartoznak továbbá azok a származtatott elvek, amelyeket a fenti alapelvek intézményesült megvalósulása ír elő – például a választók tudatos megtévesztésének tilalma. Aki ezeket az elveket megsérti, méltatlanná válik arra, hogy demokráciában közhatalmi tisztséget töltsön be, függetlenül attól, hogy magatartása sért-e törvényt.⁶

NORMASZEGÉS ÉS KÖZFELFOGÁS

Az „erkölcsi minimum” iménti megfogalmazása azt a benyomást kelti, mintha olyan halmazról volna szó, amely minden demokráciában egyenlő mértékben érvényes és számon kérhető. Ez azonban a szerző szerint nincsen így. Az erkölcsi minimum tartalma nem független a közfelfogás pillanatnyi állapotától – noha nem is azonosítható vele. Kis tézise szerint az erkölcsi minimum körébe tartozó normákkal kapcsolatban két feltételnek kell teljesülnie: egyfelől igaznak

kell lennie, hogy az adott norma a demokráciát igazoló alapelvek egyike, vagy legalábbis a demokrácia intézményi sajátosságai megkövetelik. Másfelől annak is igaznak kell lennie, hogy az adott politikai közösségben a kérdéses norma érvényességét általánosságban nem lehet kétségbe vonni súlyos következmények nélkül, legfeljebb azt lehet megkérdőjelezni, hogy valaki valamely konkrét helyzetben valóban megsértette volna a normát (157. old.). Aki az első feltétel teljesülését akarja bizonyítani, annak szubsztantív erkölcsi érveket kell előadnia arról, hogy valamely norma igazán a demokrácia mögöttes elveiből származtatható-e. A második feltétel teljesülése viszont empirikus kérdés: a közvélemény pillanatnyi állapotáról tett, tapasztalati igazolható vagy cáfolható állítások igazságát feltételezi. Az erkölcsi minimum tehát kétarcú komplexum: a politikai moralitás elveit tartalmazza, amelyek érvényessége független elfogadottságuktól, másfelől viszont a politikai moralitás elveinek csak azt a részhalmozatot öleli fel, amelyet az adott közösség a kérdéses történelmi időszakban elfogad, és nyilvános megsértését bünteti. Az erkölcsi minimum nem egyszerűen az, amit a közvélemény elfogad, viszont nem is azonos a demokrácia politikai moralitásával, hanem ez utóbbi elvek közül azokat tartalmazza, amelyeknek nyílt megsértését a közfelfogás nem tűri. Ez a jellemzés nem zárja ki azt az eshetőséget, hogy a kérdéses részhalmozat üres halmaz legyen. Nem elképzelhetetlen, bár módfelett valószínűtlen, hogy valamely demokratikus berendezkedésű állam közvéleménye a demokrácia mögöttes elvei egyikének sem szankcionálja a nyílt tagadását. Ebben az esetben viszont az erkölcsi minimum koncepciója nem kínál semmiféle fogódzót ezen állam politikai gyakorlatának az erkölcsi bírálatához. Fel kell vetnünk tehát a kérdést, hogy mi indokolja a szerző szerint a második, a közfelfogásra utaló feltétel bevetését az erkölcsi minimum meghatározásába.

5 ■ Kis valójában nem azt állítja, hogy az instrumentális megközelítést teljesen el kell vetnünk, hanem csak annyit, hogy korlátozni kell a közös morális deliberáció szempontjait. A liberális demokrácia intézményei kombinálják a közvetett motivációból fakadó koncepciókat azzal az igénnyel, hogy az embereket morális személyként kell kezelni.

6 ■ Fölvethető a kérdés, hogy nem volna-e helyes törvénybe foglalni az erkölcsi minimum tartalmának egészét. A válasz az, hogy egyrészt bizonyos viselkedések (például a rasszista beszéd) tilalma maga kerül konfliktusba a liberális demokrácia alapelveivel, másrészt pedig feljebb láthatjuk, hogy a mégoly precíz törvényi tilalom sem old meg minden helyzetet, és határ- esetekben szükségessé válhat az erkölcsi vita és nyomás.

7 ■ Ennek a megkülönböztetésnek alább lesz jelentősége.

8 ■ Ha nem így van, és az erkölcsi minimum fogalma pusztán egy empirikus tényt rögzít, amelynek nincsenek normatív következményei a deliberáció „belső” perspektívájára nézve, akkor viszont az nem világos, hogy mi indokolja ilyen kiemelt helyen való tárgyalását a politika erkölcsi problémáit elemző tanulmányban.

9 ■ Ha igaz volna, hogy a normakövetés alacsony szintje miatt a rasszizmust tiltó elv elveszti kötelező erejét, akkor a példában szereplő rasszistával szembeni kritika alaptalan volna, és ő valóban joggal védekezhetne azzal, hogy de hiszen a környezetében majdnem mindenki rasszista, a közfelfogás nem bünteti a rasszizmust. Ezt a védekezést azonban nem találjuk elfogadhatónak.

Speciálisan erre vonatkozó okfejtést nem találtam az erkölcsi minimum koncepcióját kifejtő résznél, de úgy vélem, a gondolatmenet egésze alapján rekonstruálható az érvelés. Úgy tűnik, Kis szerint azért nem azonosíthatjuk a demokratikus politika erkölcsi minimumát egyszerűen a demokráciát igazoló elvekkel és az őket értelmező és alkalmazó íratlan konvenciókkal, mert az, hogy valamely íratlan norma megsértésének vannak-e politikai következményei, hogy a normasértőnek távoznia kell-e a demokratikus közéletből (illetve, hogy a távozás követelése értelmesen megfogalmazható-e),⁷ maga is a kiszámíthatatlan kimenetelű hatalmi harc résztvevőinek elkötelezettségén és taktikai érzékén múlik (148. old.). Mivel törvény által nem szankcionált, íratlan szokások megsértéséről van szó, a következmények kikényszerítése (vagy elmaradásuk) a „hatalmi harc részeként megy végbe” (uo.): a normasértő és lemondásra felszólított politikus értelemszerűen csak a legkritikább esetben hajlik arra, hogy önként, ellenállás nélkül távozzék, és a mögötte álló párt is általában érdekelt abban, hogy amíg lehet, megvédje őt. „Amíg lehet” – ebben benne van az ellenérdekelt fél ügyessége, a sajtó ébersége és bátorsága, és nem utolsósorban az, hogy a közvélemény mennyire tartja fontosnak a megsértett normát, s ebből fakadóan a normasértő politikust jelölő pártnak milyen visszahatásokkal kell számolnia, ha ragaszkodik személyéhez. Az, hogy valamely közösség életében milyen elveket nem lehet súlyos következmények nélkül nyíltan tagadni, hosszas politikai küzdelmek eredménye, és ebben egy-egy nagyobb horderejű ügy kimenetelének maradandó hatásai lehetnek. Az erkölcsi minimum esetleges, hely és kor szerint változó tartalma e politikai harcok állásáról tanúskodik, híven tükrözi, hogy mi az, amit sikerült a többség számára megkérdőjelezhetetlen normaként elfogadtatni. Csakhogy a következmények kikényszerítése nem egyszerűen egy-egy normasértés okozta csorba kiköszörülését, hanem az egyik politikai oldal győzelmét és a másik oldal vereségét is jelenti. És ez jelentős komplikáció, hiszen az íratlan normák betartása önkorlátozást, a hatalmi harcban igénybe vehető eszközök egy részéről való önkéntes lemondást jelent. Ezért, ha a normaszegésnek nincsenek kikényszeríthető következményei, akkor az egyoldalúan önkorlátozó fél – illetve, és ez a lényeges szempont, az általa képviselt ügy – méltánytalan hátrányba kerül, és ezt nem tarthatjuk elfogadhatónak. Tehát azt kell mondanunk, hogy ez olyan eset, amikor valamely norma kötelező ereje a normakövetés szintjével együtt emelkedik vagy süllyed, és valamely politikai közösség belső viszonyai felfüggeszthetik egyes normák hatályát e közösség vonatkozásában. A második feltétel beemelése a demokratikus erkölcsi minimum koncepciójába ezt a tényt rögzíti. A demokráciát igazoló elvekre épülő íratlan szokásokról elmondottak érvényét a realista felfogás megfigyelései korlátozzák, ezért ilyen kétarcú az erkölcsi minimum fogalma.

Nem világos azonban, hogy ez a koncepció milyen jellemzést tud adni arról a szerepről, amelyet a politikai moralitás igaz, de (talán csak időlegesen) az erkölcsi minimum körén kívül maradt normái játszanak a politikai küzdelmekben. Az erkölcsi minimum koncepciója kétarcúságával együtt is felismerhetően normatív elgondolás: csak akkor van értelme a demokrácia alapelveinek összességéből külön fogalom bevezetésével kiemelni azokat a normákat, amelyeket az adott demokrácia belső viszonyai miatt nem lehet súlyos következmények nélkül nyíltan tagadni, ha ez a tény az érintett normák számára privilegizált helyet biztosít az e közösségen belül folyó erkölcsi deliberációkban.⁸ Az erkölcsi minimumot az tüntetheti ki a demokráciát igazoló többi elvvel szemben, hogy az adott közösség összefüggésében speciális érveket ad a politikai gyakorlat erkölcsi bírálatához. Meg kellene tudnunk mutatni, hogy a közfelfogáshoz való viszonyban megmutatkozó különbségeknek lényeges normatív (és nem csak gyakorlati) következményei vannak. Vegyük azt az esetet, ami Kis példái sorában is fontos helyet foglal el: ötven-hatvan évvel ezelőtt Amerika déli államaiban a feketékkel szemben nyíltan megvallott előítélet senkit nem diszkvalifikált a közéletben. Nyíltan, következmények nélkül, sőt a közéleti tiszteletreméltóság megőrzésével lehetett olyan nézeteket képviselni, amelyeket ma szinte mindenki elfogadhatatlannak tart (vagy legalábbis titkolni kényszerül). A rasszizmus tilalma a könyvben kifejtett értelmezés szerint tehát nem tartozott bele az akkor érvényes erkölcsi minimumba – ma már kétséget kizáróan beletartozik. Ettől persze igaz, hogy a rasszizmus akkor is ugyanolyan hamis, a demokrácia politikai moralitásával összeegyeztethetetlen nézet volt, mint ma. Sőt az is igaz, hogy a rasszizmus elítélése sokak által vitatott nézetként ugyan, de nagyon is jelen volt az akkori politikai küzdelmekben: akik elítélték a déli államok intézményesült rasszizmusát, többek között éppen azzal érveltek, hogy ez a gyakorlat összeegyeztethetetlen a demokrácia alapelveivel. Amikor így érveltek, nem hivatkozhattak a kor közfelfogására, de ez nem érvénytelenítette erkölcsi bírálatukat, és az nem is maradt hatástalan – erről tanúskodik a polgárjogi mozgalom ragyogó győzelme. Azt kell tehát gondolnunk, hogy a közfelfogás ellenségesége vagy közömbössége miatt a Kis értelmezése szerint az erkölcsi minimumon kívül helyezett normák azért mégsem veszítették el minden szerepüket: ha valakit rasszizmussal vádoltak, az mégsem rázhatta le a vádat annyival, hogy a közfelfogás nem bünteti a rasszizmust. Valami olyasmit kellett mondania, hogy a fekete bőrűek jogait és emberi méltóságát súlyosan korlátozó, a szegregációt szentesítő törvények valójában nem rasszisták, hanem mondjuk a két csoport békés egymás mellett élését vagy a fehérek „hagyományos életformájának” a megőrzését szolgálják. Vagy például a szavazati jog gyakorlását az írástudáshoz kötő törvények esetében azzal próbálkozhatott, hogy itt univerzálisan alkalmazott elvet képvisel, és

az igazán nem az ő hibája, hogy a feketék között aránytalanul magasabb az írástudatlanok aránya. De bármelyik védekezést választotta is, mindkét stratégiának az a lényege, hogy erkölcsileg védelmezze álláspontját. Tehát nem áll az, hogy a normaszegés következmények nélkülisége teljesen hatályon kívül helyezné a normát abban az értelemben, hogy a norma ne képezhetné jogos erkölcsi kritika alapját.⁹ Sem az intézményesült rasszizmust bírálók érveiben, sem pedig az ezt a gyakorlatot védelmezőkéiben nem játszik semmiféle szerepet az a tény, hogy a kérdéses korban és helyen a diszkrimináció még nem tartozik magától értetődően a demokráciával összeegyeztethetetlen szokások közé.

Összefoglalva, a demokrácia politikai moralitásának a közfelfogás által még nem szentesített íratlan normái attól még szolgáltathatnak anyagot a politikai gyakorlat erkölcsi bírálatához, hogy a következmények bizonytalanok vagy éppen bizonyosan elmaradnak, és az is igaz, hogy az ily módon megbírált ellenfélnek védekeznie kell. Ezek a normák bevonhatók a politikai küzdelembe, és e harcok tárgyává tehetők. Ez azt mutatja, hogy kötelező erejüket nem csökkentő általános elfogadottságuk hiánya. Ha viszont ez a helyzet, akkor nem világos, mit nyerünk azzal, ha az erkölcsi minimum köréből kihagyjuk azokat a demokráciát igazoló elveket, amelyeknek a nyílt tagadását a közvélemény még nem bünteti. Amennyiben kielégítő jellemzést akarunk adni arról a szerepről, amelyet ezek az elvek játszanak vagy játszhatnak a politika résztvevőinek erkölcsi érvelésében, akkor semmi lényeges különbséget nem találunk közöttük és a nyilvánosságban nagyobb elfogadottságot élvező normák szerepe között. Úgy látom tehát, hogy nem szólnak döntő indokok az erkölcsi minimum fent vázolt második feltételének megtartása mellett. Mondhatnánk egyszerűen azt, hogy az erkölcsi minimum mindazokat a normákat tartalmazza, amelyeknek a megsértése összeegyeztethetetlen a demokrácia alapelveivel. Ha ezt mondjuk, akkor az erkölcsi minimum tartalmának kifejtése empirikus állítások igazolását nem, hanem csak szubsztantív erkölcsi okfejtést tesz

10 ■ Amikor az erkölcsi minimum koncepciója Kis János írásában először bukkant fel, még nem szerepelt benne a második feltétel: 2002. június 18-án a *Magyar Hírlapban* így fogalmazott Medgyessy Péter kérelmhárító múltjának lelepleződése kapcsán: Medgyessynek haladéktalanul le kell mondania. „Nem azért kell mennie, mert a törvény így kívánja, hanem azért, mert demokratikus köztársaságban ez az erkölcsi minimum.” Nem azt írja tehát, hogy a Magyar Köztársaságban, az ezredforduló táján ez az erkölcsi minimum, hanem hogy „demokratikus köztársaságban ez az erkölcsi minimum”. Ez a megfogalmazás azt sugallja, hogy az erkölcsi minimum tartalma nem függ a kérdéses demokrácia belső viszonyaitól és közvéleményének állapotától. Később, a kérdéshez visszatérve már nem pusztán erkölcsi érvekkel, hanem a Medgyessy-afféért követő fejleményekkel, a szereplők viselkedésének elemzésével, tehát empirikus állításokkal is próbálta igazolni, hogy a Medgyessy által megsértett, a választók elől releváns információk eltitkolását tiltó norma valóban része az erkölcsi minimumnak. Vö. Kis János: Az erkölcsi minimum. *Élet és Irodalom*, 2002. 51–52. szám. Az áttérést a második változatra nem érzem indokoltnak.

1. Szerkesztőségünk szívesen látja a számítógépes szövegszerkesztővel (lehetőleg IBM PC kompatibilis Word 6.0 vagy Word for Windows) készített és lemezen leadott cikkeket. A kéziratot azonban ebben az esetben is kérjük – jól olvasható formában kinyomtatva – a szerkesztőségbe eljuttatni. Kérjük szerzőinket, közöljék lakcímküket, telefonszámukat, továbbá – az „E számunk szerzői” rovat, olvasóink számára – munkahelyüket és foglalkozásukat. (Mivel lapunk anyagi helyzete nem engedi meg, hogy szerzői honoráriumot fizessünk, szerzőink adóazonosító jelére sajnos a továbbiakban nincs szükségünk.)

2. A szerkesztőség a „Bírálat” és a „Probléma” rovatba szánt cikkek esetében a 0,75–1 íves, egyébként a 0,25–0,4 íves kéziratokat tekinti optimális terjedelműnek. (Egy ív 40 000 n, azaz 26, kettes sorközrel írott oldalból áll, egy oldal 26 sorból, soronként 60 leütéssel.)

3. Kérjük szerzőinket, hogy a „Bírálat” rovatba szánt bírálatoknak adjanak – rövid – címet (ún. fantáziacímet); cikküket, ha azt a terjedelem indokolja, tagolják – ugyancsak rövid alcímmel (és ne számmal) jelölt – fejezetekre.

4. Kérjük, az ismertett könyvek címét részletes formában írják le. Ez a következőket tartalmazza, az alábbi sorrendben: a szerző(k) (többszerzős kötet esetében a szerkesztő) neve, a könyv címe, alcíme, a fordítónak, az előszó, illetve az utószó szerzőjének a neve, a kiadó(k) neve, a megjelenés helye és éve, a könyv oldalszáma és ára, az esetleges sorozatcím. A címlírásban alkalmazott központozást illetően folyóiratunk a magyar – és nem az angolszász – gyakorlatot követi.

5. Kérjük, a szöveget balra zárva írják, s azt a kurziválás, illetve a jegyzetszám emelése kivételével ne formázzák.

6. Kérjük, kiemelés – egyszeri aláhúzással vagy kurziválással – csak feltétlenül szükséges esetben alkalmazzanak. Ne emeljük ki egészükben a szövegben szereplő idézeteket sem, csak saját kiemelés alkalmazzunk (külön jelezve), az eredetiben szereplő kiemelés természetesen tartjuk meg (és ezt külön jelezzük is). Rövidítéseket csak indokolt esetben alkalmazzunk, kérjük viszont a folyóiratunknál divatozó – magyar (tehát nem latin) – rövidítések (old., i. m., uő., uo., ford., vö. stb.) elfogadását és érvényesítését.

7. Folyóiratunk az évszázadokat római – és nem arab – számmal jelöli.

8. Kérjük, csak lapalji, illetve szövegközi jegyzetet alkalmazzanak, és kerüljék az ún. sorszámozott bibliográfiát, illetve a zárójeles jegyzetek alkalmazását. A lapalji jegyzetek (lábjegyzetek) számozása folyamatosan, arab számmal történjék. A jegyzeteket kérjük a kézirat végére helyezni. Lapalji jegyzet a „Bírálat”, a „Tiszteletkőr”, a „Probléma” és a „Vita” rovatba szánt cikkhez tartozhat, a szemlecikkekben szövegközi jegyzetet alkalmazzunk. Bírálatoknál a bírált könyv (vagy könyvek) hivatkozott helyét mindig a főszövegben adjuk meg (...old.), minden más, a problémacikknél pedig minden hivatkozás kerüljön lapalji jegyzetbe. Idegen nyelvű könyvből is magyarul idézzünk, az eredeti szöveget csak indokolt esetben adjuk meg, jegyzetben.

9. A jegyzetben a hivatkozott munkák címét, a tanulmánykötet, gyűjtemény, illetve periodika címét kurziváljuk. Az „ln.” jelölést folyóirat, heti- és napilap esetén ne alkalmazzuk. Ismételt előfordulás esetén rövidítve hivatkozunk; a rövid alak a szerző vezetéknevéből és az i. m. rövidítésből áll. Ha egy szerző több munkájára is hivatkozunk, a rövidített címet adjuk meg. Periodikumoknál az évfolyamot, kötetet (Vol., Jg., Bd.) csak folyóirat esetén jelöljük, a megjelenés évszámát viszont mindig.

10. Szerkesztőségünk szívesen veszi, ha szerzőink bírálat-, illetve problémacikkükhöz az ismertett szerző munkásságát vagy a szóban forgó témakör legfontosabb irodalmát stb. – lehetőleg a megjelenés időrendjében – ismertető ún. „dobozt” mellékelnek. A címlírás elveire lásd a 4. pontban mondottakat.

szükségessé.¹⁰ □